

XVIII.

Reclus.

A XIX. század második felében akadnak franciák, akik természettudományi, történelmi, régiségtani, mezőgazdasági stb. tanulmány-út színhelyéül választják Magyarországot.

1851-ben két bányamérnök, Rivot és Duchanoy tanulmányozza és írja le bányáinkat. 1867-ben Laveleye belga közgazdasági író és egyetemi tanár utazik hazánkban s megtekinti és leírja a koronázást. 1878-ban egy keleti utazása alkalmával megint megfordul Magyarországon és politikai helyzetünket tanulmányozza. Mint a közép-európai és balkáni kérdés nagytekintélyű szakértője, a *Revue des deux mondes*-ban több magyar tárgyú értekezést közöl, köztük Deák Ferencről is egyet, melyet 1864-ben Szász Károly lefordított magyarra.

1868-tól kezdődően több ízben és hosszabb ideig tartózkodott, politikai megfigyeléseket tett és főként történeti tanulmányokat végzett Sayous, a svájci származású protestáns történettudós és egyetemi tanár, a magyarság egyik legképzettebb és legbuzgóbb barátja, akit magyar vonatkozású, értékes munkásságáért a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia tagjai közé választott.

1868-ban Perrot régiségtudós járja be Délmagyarországot, a Határ-örvidéket s Horvátországot. Útleírásából, melyet Valério rajzolóművész képei díszítenek, az tűnik ki, hogy utazása alatt nem régiségek, hanem inkább a politikai, társadalmi s néprajzi viszonyok érdekelték. 1869-ben báró Borchgrave belga diplomata és történétíró az egykori magyarországi és erdélyi wallon telepek történetével foglalkozik. Könyvet is ír róluk. 1870—71-ben Desjardins régiségtudós és geográfus tart előadásokat Budapesten. Lerajzolja s lemásolja a Nemzeti Múzeumban lévő római köemlékeket és feliratokat s a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából francia szöveg kíséretében kiadja őket. Vele indul meg a római provinciális köemlékek magyarországi kiadásának munkája. A nyolcvanas években Le Bon embertani, Rougane de Chanteloup gróf pedig mezőgazdasági tanulmányútat tesz hazánkban.

Ebben a korszakban jönnek divatba a nemzetközi kongresszusok, melyek időnként a világ egy-egy nagy városában gyűlnek össze. E kongresszusok színhelye több esetben Budapest volt. Így 1876-ban a nemzetközi őskori, antropológiai és archeológiai, valamint a nemzetközi statisztikai, 1891-ben a nemzetközi madártani, 1894-ben a nemzetközi közegészségi és demográfiai, 1905-ben a nemzetközi állatorvosi és alkoholelles, 1909-ben a nemzetközi orvosi kongresszus ülésezett fővárosunkban.

E kongresszusokon a résztvevők számánál és tekintélyénél fogva a legtöbb esetben fontos szerepet játszottak a franciák s több száz művelt, a maga körében és szakmájában számottevő franciának nyílt alkalma fővárosunkat és hazánkat megismernie. Sokan a kongresszisták közül könyvekben vagy hirlapi és folyóirati cikkekben számoltak be benyomásaikról, melyek általában kedvezők voltak, hiszen az ünnepélyek és vendégségek rendezéséhez kétségkívül értünk.

A tudósok sorában, akik a múlt század második felében nálunk jártak és a magyar tudományos élettel kapcsolatba jutottak, egyéniségénél és munkásságánál fogva különös figyelmet érdemel Elysée Reclus. Reclus műveiben meleg rokonszenvtől áthatott, de minden túlzástól mentes, komoly és elfogulatlan lapokat szentelt hazánknak és meggyőző erővel hirdette hazánk természetes földrajzi egységét. Reclust Lóczy-Lajos akadémiai emlékeszédében így jellemezte: „...nem tartozott a céhbeli tudósok közé, mert sem önálló kutatások, sem felfedező utazások nem fűződnek nevéhez. A földrajz népszerű irodalmában azonban az ő tolla fölülmult mindent, amit eddig a földről írtak. Alapos előkészültséggel, nagy utazások tapasztalataival fölfegyverkezve, ragyogó stílusban írta le Reclus a Föld természeti jelenségeit, országait és társadalmait.“ Reclus eszerint nem igazi földrajztudós volt, hanem kiváló földrajzi író, aki nem szakmunkákat, hanem nagy terjedelmű, költői lendületű, élvezetes stílusú, a nagy közönségnek szóló, de tudományos tekintetben kiváló műveket hagyott hátra maga után s velük nagy mértékben hozzájárult a földrajz tudományos eredményeinek népszerűsítéséhez.

Hogy Reclus nem vált szaktudóssá, abban egyéniségének és életkörülményeinek is nagy része volt. Dél-francia protestáns papi családtól származott s Németországban végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait. Berlinben Ritter Károly előadásai és Humboldt Sándor művei szabták meg egész életére munkásságának irányát. Volt azonban még egy szenvedélye. Kora ifjúságában hatalmába kerítette s élete végéig fogva tartotta a politika. Radikális, forradalmi, sőt kommunista elveket vallott, melyek miatt sok támadásban, sőt üldöztetésben volt része és élete jó részét Franciaországtól távol, számkivetésben töltötte: Angliában, Svájcban és egyéb országokban.

Reclus, mint tizennyolc éves ifjú, 1848-ban résztvett a párizsi júliusi forradalomban, azután fivérével az olasz forradalmárok soraiban küzdött. Az 1851-iki államcsíny után kiutasították Franciaországból s csak 1857-ben az általános amnesztia következtében térhetett oda vissza. 1870-ben résztvett a *Commune*-ben, melynek leverése után deportálásra ítélték. Ezt az ítéletet francia tudósok közbenjárására a bíróság száműzetésre változtatta át. Kilenc évi külföldi tartózkodás után tért vissza Párizsba. 1892-ben meghívták a brüsszeli szabad egyetem földrajzi tanszékére. 1905-ben Belgiumban fejezte be hányttvetett életét 76 éves korában.

Reclus eszményi gondolkodású, az emberiségért, a szabadságért és a természetért lelkesedő, szerény, önzetlen, törhetetlen jellemű ember volt, aki elveit nemcsak hirdette, hanem a gyakorlatban meg is valósította s viselte bátran azok következményeit. Megvetette a magánvagyon, a kitüntetéskép kapott aranyérmeket is eladta és az értük ka-

pott pénzt szétosztotta a szegények közt. Az észak-amerikai polgárháborúban az északi államok és Lincoln Abrahám mellett foglalt állást. Ezért az Egyesült Államok követe halálából nagy összeget ajánlott fel neki, melyet ő megsértődve utasított vissza. Dícséretére legyen mondva földrajzi munkáiban tárgyilagosságát mindenkor megőrizte.

Mint sok honfitársában, Reclus-ben is a magyar szabadságharc és az utána következő önkényuralom keltette fel a hazánk s nemzetünk iránt érzett rokonszenvet. Mint hevülékeny, rajongó, fanatikus fiatal ember, ő is a magyarságban egy szabadságszerető, eszményeiért minden áldozatra kész, jobb sorsra érdemes, hősiességet látott, amelyet a zsarnoki nagyhatalmak kegyetlenül eltipor-
tak és leigáztak. Ezt a felfogását élete végéig megőrizte s a magyarellenes propaganda sem tudta tőle eltéríteni.

Reclus már fiatalember korában annyira lelkesedett Magyarországért, hogy 1848-ban félbe akarta szakítani tanulmányait és hazánkba akart jönni s résztvenni a szabadságharcban. Hogy élete későbbi folyamán hányszor járt Magyarországon, azt nem tudjuk. Pontos adatok állnak azonban rendelkezésünkre 1873. július havában tett erdélyi utazásáról, melyről Reclus-nak egy francia földrajzi szemlében közölt leírása és a Vasárnapi Ujságnak egy cikke számol be, Auguste de Gerando Attila nevű fiának levele alapján.

Reclust Erdélybe Gerando Attila hívta meg, aki — mint látni fogjuk — maga is foglalkozott földrajzzal és Erdélyről s Magyarországról több francia cikket írt. Reclus a hatvanas években szintén beletartozott a Michelet és Quinet köré csoportosuló liberális és magyarbarát körbe, melynek tagjai Auguste de Gerando munkáiból merítették és kegyelettel őrizték Gerando emlékét. Valószínű tehát, hogy Reclus Párizsban személyesen ismerte özvegyét és gyermekeit, akik huzamosabb időn át mint emigránsok Párizsban éltek.

Reclus Budapestről Kolozsvárra Nagyváradon, tehát az Alföldön át érkezik, mely egyhangúságával nem nyeri meg tetszését. Annál inkább lelkesedik Erdélyért. Színes és eleven képét adja a Rézhegységnek és a Királyhágónak, s mint írja, meghatottan lépett először arra a földre, melyen oláhok laknak, akik évszázadokon át rabszolgaságban sínylődtek s akiket a franciák latin származásuk alapján rokonnaknak vallanak. Reclus tehát, épp úgy, mint három tévtizeddel előbb Gerando, a magyarok iránt tanúsított rokonszenve mellett buzgó barátja az oláhoknak s élénk érdeklődést és mély részvétet érez irántuk.

Kolozsvárról Reclus Kendi-Lónára megy s ott, mint a Teleki-kastély vendége két napot tölt. Kendi-Lóna vegyes lakosságú kis falu, mintegy harminc kilométerre Kolozsvártól. Ott Reclus megismerkedik Erdély különböző népeivel és megtekinti egy magyarnak, egy oláhnak s egy cigánynak a házáat. Meglepi, hogy a földművelés Erdélyben milyen kezdetleges állapotban van. Egy francia paraszt — jegyzi meg — vagyont szerezne abból a trágyából, amit ott az országutakon hagynak elporladni.

Kendi-Lónáról átrándul Szamosújvárra, felkeresi az egykori Martunizsi-várból átalakított állami fegyvertézetben a „puszták királyát“, Rózsa Sándort s elmeséli kalandos élettörténetét. Kendi-Lónáról visszamegy Kolozsvárra, melyről azt jegyzi meg, hogy elég tiszta kis vá-

ros, lakossága művelt, építkezése nyugatias, de a kolerajárvány miatt teljesen kihalt. Megismerkedik Brassai Sámuellel. Veress Ferenc fényképész és kiváló pomológus gyümölcsösében találkozik vele. Érdeklődik a fényképész erdélyi tárgyú felvételei iránt, melyeket egy bécsi táriaton látott s megegyezik vele, hogy erdélyi utazásáról szóló értékelését Veress fényképei alapján készült metszetek fogják majd díszíteni. Így is történt. Reclus útleírásában négy erdélyi kép van, az első kalotaszegi magyarokat, a második kolozsvári hóstáti vőfélyeket, a harmadik egy hátszeg-vidéki, római mauzóleumnak vélt templomot, a negyedik hátszeg-vidéki oláhokat ábrázol.

Reclus Brassai kalauzálása mellett megtekintti az Erdélyi Múzeumot. Az egyetemen megkapja Erdély földtani térképét, melynek kirándulása alatt nagy hasznát veszi. Kolozsvárról azután két lovas magánkocsiban útra kel Erdély tervbe vett vidékeinek megtekintésére. Két útitársa van: Gerando Attila és Horváth Bertalan, a kendi-lónai uradalom ügyvédje. Első állomásuk Torda, hol megnézik a tordai hasadékot és a sóbányákat. Ott egy „malommesternek“ gyönyörű alakja, nyílt modora, tiszta és festői ruházata nagyon megtetszik neki.

Másnap Keresztesen hálnak egy magyar gazda vendégszerető házánál, hol vacsora közben a magyar és francia nemzet közti rokonszenvről beszélgetnek. A következő nap Torockón ebédelnek és pedig, minthogy ott nincs vendégfogadó, egy özvegy parasztasszonynál, akinek tiszta háza s a szobák eredeti bútorzata kellemesen lepi meg Reclus-t. Megmásszák a Székelyközt és bejárják a nem sok jövedelmet adó vashámorokat. Reclus sajnálja, hogy több időt nem tölthet ott. Szívesen tanulmányozná a népművészetet és a lakosságot, melyben érdekes és eredeti típusokat talált. Fájdalommal látja, hogy Torockó vidékén az erdőpusztításnak milyen káros következményei vannak.

Offenbányán megtekintti az aranybányákat és régi, állítólagos népszokásokat jegyez fel, mint pld. azt, hogy az elhalt fiatal emberek sírjára zászlót tűznek. Szomorúan figyeli a kolerajárvány pusztításait, melyek ellen a hatóságok nem tesznek semmiféle óvintézkedéseket. Abrudbányán megnézi a királyi érc-zúzódát, Verespatakon az aranybányákat s megfigyeli az aranymosást. Megcsodálja a Detónata baltáit, majd Dévánál vasútra ül. Nagy gyönyörűséggel szemléli a vidéket, melyen a vasút Petrozsényig halad. Ott megtekintti a kőszénbányákat. Mint a bányavárosokban mindenütt, úgy Petrozsényben is a legnagyobb előzékenységgel fogadják a francia tudóst és ellátják szakszerű felvilágosításokkal, amit nagyon megkönnyít az, hogy nincs szüksége tolmácsra, mert kitűnően beszél németül.

Másnap a társaság kis hegyi lovakon útra kel Kimpolunyák irányában a Zsil-völgyben. A vadregényes vidéktől Reclus el van ragadtatva. Egy fiatal oláh vezetésével megmásszák a Retyezátot. Reclus jól bírja a hegymászást, útitársai kevésbbé. Az egyik éjszakát pásztor-kunyhóban, szarvasmarhák közt töltik, a másikat pedig tűz mellett a szabad ég alatt. Reclus bámulatos kitartással tűri a fáradsalmakat s a nélkülözéseket és a bölcs nyugalomával vígasztalja s buzdítja türelemre útitársait. Azután Malomhévízen, Hátszegen át Vajdahunyadra érkeznek, annak megtekintése után pedig Dévára s onnan egyenesen Bécsbe utazik.

Ámerre Reclus Erdélyben járt, mindenütt érdeklődött a nemzeti-ségi kérdés, különösen az oláh-magyar viszony iránt. Itt-ott lát leégett házakat, melyeket az oláhok gyújtottak fel 1848—49-ben, de különben az a benyomása, hogy a magyarok és oláhok nem gyűlölik egymást s a köztük levő ellentétek áthidalhatók. A szegényebb magyarok el-oláhosodását és a jobb sorsba jutott oláhok elmagyarosodását természetes folyamatnak tartja, ahogy a kolozsvári németek és a szamosújvári örmények elmagyarosodása is minden erőszaktól mentesen ment végbe. Az oláhok iránt érzett rokonszenve ellenére úgy véli, hogy nyomoruknak ők maguk az okai, mert igen kezdetleges módon művelik a földet.

Magyarországi és erdélyi tapasztalatai alapján s megfelelő német, francia, angol stb. könyvek s magyar tudósok (Hunfalvy Pál, Hunfalvy János, Széchenyi Béla, Kőrösi József) németre fordított munkái alapján írta meg földrajzi munkáinak hazánkra vonatkozó fejezeteit.

Reclus Magyarországgal foglalkozó művei közül legfontosabb a *Nouvelle Géographie universelle* c. nagy leíró földrajzának III. kötete, melyben mintegy száz lapot szentel hazánknak. E lapokon Reclus éke-sebben és meggyőzőbben, mint ő előtte bárki más a hazai és külföldi geografusok közül, bizonyítja Magyarország természetes földrajzi egységét s fejtegeti a magyarság közép-európai szerepét és történeti hivatását. Ime néhány érdekesebb részlet belőlük: „Magyarországnak és Erdélynek Cisleithania tartományjaival szemben van egy jelentékeny előnyük, az, hogy igazi földrajzi egységet képeznek... A magyar királyság egyike Európa ama részeinek, melyek az egymás mellett települt népfajok különlegessége ellenére a legeggyöntetűbb és legszilárdabb egységet mutatják. Lakosainak száma, gazdagság és műveltség tekintetében Magyarország Ausztria mögött áll ugyan, felülmulja azonban politikai szempontból földterületének alakja és népeinek csoportosulása által. Ausztria a Rajna partjától a Dnyeszterig nyúlik el a hegyeknek és síkságoknak hosszú szabálytalan szalagjaként, mely bizarr változatokban majd kiszélesedik, majd összeszorul, míg Magyarország a kontinens központjában hegyek övezetével körülvett sík területeknek majdnem szabályos tojásdad alakjával tűnik ki...”

Ezután a magyarságot így jellemzi: „... az országnak legjelentékenyebb népfaja, amely kardjának erejével épp úgy, mint nyelvének, intézményeinek és szokásainak befolyásánál fogva a Kárpátok vidékén túlsúllyal bír, a Duna két partján a nagy síkságot tartja elfoglalva, míg a többi nemzetiség a széleken úgy oszlik meg, hogy anyagi érdekeik tekintetében az uralkodó nemzetiség felé gravitálnak. Ezért a külső támadások és hadseregek, valamint a nemzeti gyűlölködés ellenére Magyarország különböző népei földjük egysége miatt önként vagy az erőszak hatása alatt mindig együtt maradtak ugyanazon politikai kormányzat alatt. Együtt meghódítva a törökök, majd az osztrákok által, most önálló állammá alakulva büszkéek arra, hogy vissza szerezték függetlenségük külső jeleit.”

Ami a magyarság sorsát illeti, Reclus is, mint honfitársai általában, meg van győződve arról, hogy a közel jövőben a Duna-menti országokban nagy változások lesznek s attól tart, hogy az új helyzet nem lesz majd kedvező a magyarságra nézve. „... bárminő legyen is — írja — Kelet népeinek jövőendő csoportosulása, a Kárpátok által övezett

óriási küzdőtéren letelepedett nemzetnek a legnagyobb mértékben megmarad a befolyása az általa szerzett és meghódított területre. Azoknak, akik azt hirdetik, hogy e népeket illeti a világalalom az indoeurópai népek felsőbbrendűsége következtében, a többi népre pedig, köztük a magyarra, a szolgaság vár, a magyarok — Reclus szerint — történetükre hivatkozhatnak, az nekik ad igazat.

Azután Reclus ismerteti hazánk hegységeit, folyóit, tavait, az Alföldet, a földművelést, a bányákat s végül a városokat.

Reclus e művében az a legérdekesebb, amit hazánk különböző népeiről ír. Csodálja a magyarság államalkotó képességét és ellenálló erejét, melyek segítségével nehéz körülmények közt ezer éven át fenn tudta magát tartani s nem olvadt bele a környező germán és szláv népek tömegébe. Büszke is a magyar multjára, „szabad járása, méltóság-teljes gesztusai, nyílt és büszke tekintete erre vallanak, sokat emlegeti a becsületet s mindig úri emberként cselekszik, mert felidézi nemzetének hősi tetteit, mindenben nagyra tör.” A „nagyság szenvedélye” erősebb benne, mint Európa bármely népében, de gyakran naív és könnyelmű. A túlzásba vitt önérzet és felsőbbbségi tudat göggé fajul benne és megvetést kelt benne a szomszédos népek iránt. Bár nagyon büszke ahhoz, semhogy ügyes és praktikus legyen, erősen kifejtett jogérzéke van s a maga jussához „angol csökönyösséggel” ragaszkodik.

Reclus-nak az oláhok iránt érzett korábbi lelkesedését úgy látszik, a magyar tudósok művei kissé lehűtötték. Azt írja róluk, hogy római eredetük kétséges s történeti szerepet Erdélyben soha nem játszottak. Ha némi hazafias szolidaritás kifejlőben is van köztük, autonómiájuk kivívásától messze vannak. Nyomorúságuknak okai nem a magyarok, hanem ők maguk. Semmiféle idegen nyelvet nem tudnak és nem akarnak megtanulni, ezért, ahol nagyobb tömegben megjelennek, a szláv és magyar lakosság tanulja meg a nyelvüket, sőt el is oláhosodik.

Reclus és hazánk viszonya szempontjából figyelemreméltó az előszó is, melyet Föld című műve magyar fordításának II. kötetéhez írt. Ez az előszó valóságos apoteózis a magyar földnek. „A Föld magyar könyvében — írja — mily nagyszerű és büszkén írott lap Magyarország lapja! A hegyek óriási amfiteátrumként környezik az országot és mindegyikük a Föld történetének más-más korszakairól regél. Itt egy rétegetet lassan rakódott le, amott egy-egy tömeg hirtelen repedéseken át nyitott magának utat. Itt a lejtők szelídek, alig szaggatják meg vagy csak folytatják a mezőség hullámzatát, amott bércfalakká merednek fel, melyeket alpesi erdők és lappföldi zuzmók borítanak.”

Gyakran van szó hazánk földrajzáról és különösen történetéről Reclus utolsó, Az ember és a föld című művében is. Szól benne a magyar honfoglalásról és érdekesen fejtegeti, hogy a Keletről jött, egykor pogány magyarok miként lettek a nyugati kereszténységnek védelmezőivé s hogy abban a hosszú és kemény küzdelemben, melyeket keleti fajtestvéreikkel vívtak, mennyivel többet szenvedtek, mint Európa bármely népe.

Érinti a magyarság s a magyar nyelv származásának kérdését is. Úgy véli, hogy a magyar igen vegyes eredetű nép, melyben a legkülönbözőbb típusok feltalálhatók. Épp ily kevert a nyelve is, lényegében sem ugor, sem török, hanem a kettő keveréke, nyelvtana, mondatszer-

kezete inkább ugor, szókincese inkább török, sok benne a szláv elem is. Ismerteti az 1848—49-iki szabadságharc lefolyását is. Azt írja, hogy 1848-ban a nem-árja magyarok mint Kelet egyetlen „európai nemzete” nagy hősiességgel szálltak ismét síkra az „árja civilizáció” és a népek szabadsága érdekében. Sajnálatosnak tartja, hogy az elnyomott népek, minthogy az egymás iránti gyűlölet erősebb volt bennük, mint a szabadság és a politikai függetlenség szeretete, erőiket egyesítve s egymás jogait elismerve nem fordultak a mindnyájukat leigázó hatalmak ellen. Ezért az úri- osztályt teszi felelőssé és így ír róla: „A magyar s lengyel urak, akik hozzá voltak szokva a parancsoláshoz és a vagyon élvezéséhez, nem mentek bele abba, hogy az öröklött megvetés súlya alatt élő román, szerb, horvát vagy rutén parasztok mint egyenrangú felek osztozzanak velük a győzelemben.”

A magyar tudományos körök kellőképpen méltányolták Reclus földrajzirói működését. A Természettudományi Társulat három munkáját (A föld, A hegyek története. A patak élete) adta ki magyar fordításban. A Földrajzi Társaság 1894-iki közgyűlésén táviratilag üdvözölte nagy munkájának, a *Nouvelle Géographie Universelle*-nek befejezése alkalmával. Reclus válaszában ezt olvassuk: „Olvasóimnak s különösen önöknek köszönhetem, hogy rokonszenvűekkel és bátorításaimkal támogatva munkámat befejezhettem. Ha visszapillantok az elmúlt évekre, meg kell emlékezniem a határtalan készségről, mellyel magyar barátaim kalauzoltak s anyagot szolgáltatottak azalatt, míg az önök boldog és szép, szerencsés országában tartózkodhattam. Az a hála, mely akkor született szívemben, csak életemmel érhet véget.” 1905-ben, mikor Reclus meghalt, a Földrajzi Közleményekben Márki Sándor írt róla meleghangú nekrológot, az Akadémiában pedig 1908-ban Lóczy Lajos tartott róla emlékbeszédet.

1877-ben *Revue de Géographie* címmel Párizsban egy folyóirat indult meg, melynek magyarországi munkatársául Reclus Gerando Attilát ajánlotta. Drapeyron, a folyóirat főszerkesztője felkérte Gerandot, hogy lapját rendszeresen tudósítsa a magyar földrajzi tudomány eseményeiről s annak hosszabb, önálló dolgozatokat küldjön. Egyúttal annak a reményének is kifejezést adott, hogy a Hunfalvy és Vámbéry vezetése alatt álló Magyar Földrajzi Társaság tagjai a francia folyóiratot sok érdekes közleménnyel fogják gazdagítani. Gerando eleget tett a felhívásnak és a párizsi szemlében nagyobb magyar tárgyú dolgozatokat közölt Erdély fensíkjairól, Szekszádról és környékéről, a magyarországi nemzetiségekről és az Aldunáról. E cikkeknek s Gerando kéziratos jegyzeteinek Reclus *Nouvelle Géographie*-jének megírása közben jó hasznát vette és amikor Gerando 1897-ben meghalt, a francia szemlébe írt nekrológiájában igen elismerő módon emlékezett meg róla.

Földrajzi író volt Reclus-nek Onésime nevű öccse is. Ennek egyik munkáját, melyben mintegy tíz lapon át hazánk leírását adta, K. P. (Királyi Pál?) a Földrajzi Közleményekben hevesen megtámadta és szerzőjét, mint „gyarló geografust” azzal vádolta, hogy könnyelműen, megbízhatatlan források alapján dolgozott. O. Reclus könyvében valóban vannak romantikus túlzások és tévedések, mint pld. az, hogy a csárdáról azt hiszi, hogy az a „nomád és barbár” pásztoroknak háza,

vagy az, hogy a magyar Alföldet, a „Pusztát“ a Duna és Tisza közé helyezi. Ahogy a magyarokat jellemzi, abban ugyanannyi a dícséret, mint a gáncs. Ezt írja róluk: „... még mindig arisztokraták, barátjai a nagyzásnak, túlzók a becsületbeli dolgokban, hazafiak a nevetségességig, ezért vakmerőségre és önfeláldozásra is képesek, rajongók s egyúttal határozottak, sok dologban bírnak jogászai és gyakorlati értelemmel. Úgy látszik, hogy uraikodásra születtek. Nyelvük képekben gazdag és zengzetes.“

Gerando Attila védelmébe vette O. Reclus könyvét. Szerinte a bíráló több helyen félreértette a francia szöveget és tapintatlanság volt tőle nemcsak a szerzőt, hanem a francia geográfusokat általában tudatlansággal vádolni. „Magyarországon — írja Gerando — alig tettek még valamit, hogy az országot megismertessék a művelt Európával; s e keveset is leginkább idegenek. Nem csoda, ha nemcsak a francia, de még a tudós német földrajz is jobban ismeri Kasmirt vagy Bornut, mint Magyarországot.“ Mint hasonló polémikában történni szokott, ezúttal is a középén volt az igazság.